

**«КУТОЧКА НЕ ЛИШИЛО ЖИТТЯ,
ДЕ Б ТИ МІГ ПОЧУВАТИ СЕБЕ ЛЮДИНОЮ...»
(ХАРАКТЕРИСТИКА БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ
В ЩОДЕННИКАХ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА)**

Г. П. Калантаєвська, канд. філол. наук, доцент
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007, Україна

У статті досліджуються погляди С. Єфремова на один із найжорстокіших тоталітарних режимів у світовій історії – на режим «червоних жандармів», який мав на меті перетворити суспільство на деморалізований натовп, культивував класову ненависть, знищував інтелігенцію, відбирав у цілого народу його історію, культуру, людську гідність. На матеріалах щоденників публіциста розглядається його ставлення до більшовицької ідеології, держави, окреслюється загальний психологічний портрет представників комуністичної влади, в якому головними рисами було войовниче невігласт во, жорстокість і несприйняття християнських духовних цінностей. Звертається увага на зафіксовані у щоденниках факти злочинів більшовизму проти представників національної еліти, викорінювання моральних законів, насаджування нетерпимості, заохочення до штигування, доносів, розправи з ідейними противниками, знищення українського селянства.

Ключові слова: тоталітарний режим, класова ненависть, злочини більшовизму.

«Лицар обов'язку громадського, людина повинності в найкращого цього слова розумінні» [1, с. 181] – так відгукнувся Сергій Єфремов про Бориса Грінченка. Ці слова повною мірою характеризують і його самого, бо більш сумлінного хроніста-літописця життя українського суспільства під п'ятою «червоних жандармів» у 20-х роках минулого століття назвати важко. Обравши єдино можливу за таких умов форму щоденникових записів, які, за його ж визначенням, стали сурогатом публіцистики, С. Єфремов описав моторошну державу-катівню, яка культивувала страх і насильство, зневагу до людини та її моральних цінностей.

Актуальність дослідження щоденників С. Єфремова зумовлена потребою ґрунтовного аналізу українсько-російських відносин протягом минулого століття, необхідністю усвідомлення і вивчення сучасних загроз, які постали перед українським суспільством через агресивну імперську політику сусідньої держави, яка, не відмовившись від більшовицьких методів і планів захоплення українських територій, продовжує чинити ідеологічний тиск на свідомість українців. Грабіжницька колонізаційна політика більшовиків, спланована деморалізація особистості, знищення будь-яких проявів незалежного мислення, контроль над свідомістю, нав'язування класової ненависті, відкрите і цинічне розбещення молоді, знищення села тощо – головні аспекти щоденників С. Єфремова, читання яких навіює ілюзію особистої присутності в незамкненій, за висловом поета, тюрмі, яка будь-якої миті може перетворитись на реальну в'язницю, «в темному-претемному льоху, яким видається мені теперішній час...» [2, с. 178], коли «кожного разу мені ласкаво й привітно присвічує червона зірка з високого тюремного димаря...» [2, с. 146].

Постать С. Єфремова – вченого-академіка, літературознавця – привертала увагу таких науковців, як П. Одарченко, Ю. Бойко, Ю. Шерех, Г. Грабович та інших. Нині його доробок з історії літератури, публіцистичні праці, світогляд і наукова діяльність є предметом досліджень Е. Соловей, М. Цимбалюка, М. Наєнка, В. Шмельова, Л. Масенко, І. Ліпницької та інших літературознавців і мовознавців. На жаль, цілі покоління не тільки звичайних громадян, а навіть української культурної еліти були

позбавлені права знати доробок С. Єфремова. Наприклад, О. Гончар писав про нього як про вченого-мученика, підкреслював правдивість його вдачі, характеру, вчинків і помислів, шкодував про те, що «майже нічого не мав змоги читати з праць Єфремова» [3, с. 301]. П. Одарченко, подаючи загальний огляд наукової й публіцистичної спадщини вченого, наголосив на тому, що він завжди «рішуче виступає проти більшовиків («Руїницькою стежкою»), зокрема проти Юрія Коцюбинського («Лист без конверта»), проти більшовицького терору («На вістрях штиків»), проти розкладової роботи більшовиків («Порохня сиплеться»)» [1, с. 189]. Ю. Бойко у своїх студіях наголосив на моральному критерії, який був для С. Єфремова чи не найважливішим при оцінюванні осіб, подій і явищ. На думку науковця, С. Єфремов мав прозірливе око дослідника, «який знаходить влучні слова для соціологічного узагальнення, але узагальнення те веде не до угрунтування конечності вочоклясової боротьби, а до проповіді гуманізації людського суспільства, до плекання вищого етосу...» [4, с. 199]. Загалом досить критично ставлячись до бачення С. Єфремовим історично-літературного процесу, Ю. Шерех вважав справжнім його науковим подвигом аналіз Шевченкових творів, зокрема листування і журналу, наголошував на тому, що він мав шляхетну душу і «був і лишився до кінця творчих днів своїх шляхетним лібералом» [5, с. 21]. Науковець В. Шмельов, розглядаючи постать С. Єфремова в контексті історичних подій, вбачає його трагічну унікальність у тому, що «цей лицар українського національного духу непримиренно ставився до диктатури «голої влади» більшовиків, наскрізь партійної й вульгарної ідеології, не згоджувався на компроміси, не мовчав, коли мова йшла про подальшу долю українського народу та нації» [6, с. 39]. Власне щоденники С. Єфремова привертають сьогодні увагу таких науковців, як Е. Соловей, П. Мовчан, Л. Масенко, Н. Климович, М. Виговський, М. та інших. П. Мовчан зокрема наголосив, що його публіцистика і щоденникові записи є цінним джерельним матеріалом, що «духовне напруження його особистості найвиразніше проявляється не в літературознавчих студіях, а саме в цих політичних інвективах, де відсутні навіть натяки на самозадоволення, на «себелюбов», на самозакоханість» [7, с. 8]. Л. Масенко, досліджуючи мову записів, історичні й філологічні аспекти щоденників С. Єфремова, зазначає, що перед читачем «постає картина небаченої в історії руйнації і розкладу всіх основ суспільства – побуту, звичаїв, релігії, моралі, освіти, науки і культури» [8, с. 10].

Сьогодні, коли примара «советського» минулого становить для українців і зовнішню, і внутрішню небезпеку, слід звернути особливу увагу на такі аспекти в щоденникових записах С. Єфремова, як викриття ним злочинів комуністичного режиму проти людяності, його особисті погляди на політичний, економічний, моральний більшовицький терор, констатація фактів знищення національної культури і геноциду всього українського народу. Саме в цьому полягає *новизна* нашого дослідження, адже більшість науковців дають загальний аналіз щоденників С. Єфремова, не зосереджуючи уваги на оцінках і характеристиках автором «модернізованої тайги азійщини» [9, с. 488] і її наслідків для українського суспільства. *Мета* дослідження – з'ясувати ставлення С. Єфремова до людиноненависницької політики більшовизму та її проявів у діях нової влади. *Для реалізації поставленої мети* необхідно з'ясувати оцінку С. Єфремовим комуністичної ідеології як специфічної релігії та держави, створеної на її основі; окреслити поданий ним узагальнений морально-етичний і психологічний портрет більшовика-партійця з його відчуттям повної безкарності; охарактеризувати помічені автором щоденників методи тиску червоної влади на політичних противників; простежити згадані публіцистом ознаки геноциду системи проти українців.

Об'єктом дослідження є книга С. Єфремова «Щоденники, 1923 – 1929», *предметом* дослідження є ставлення спостережливого аналітика до окупаційної політики новітньої «Золотої Орди» на українській землі в 20-х роках XIX століття.

Несприйняття більшовицької влади, гострі оцінки її брехливої ідеології, внутрішньої і зовнішньої політики, ставлення до людей і езуїтсько-садистської сутності – чи не найважливіший аспект у щоденниках С. Єфремова, в яких він подав вичерпну характеристику «системи, на брехні й провокації, на світовому дурисвітстві заснованої» [2, с. 91], влади з порядками «римської імперії цезаристських часів» [2, с. 728], кінцева мета якої – «фізичне винищення українства» [2, с. 768]. У своїх записках С. Єфремов багато разів наголошує, що головною зброєю «червоних жандармів» у неоголошеній війні проти України є брехня, обман, ошуканство, фальсифікації, шахрайство, засновані на провокаціях, шпигунстві і доносах. Брехня використовується більшовиками як метод фізичної й моральної розправи над непокірними, переслідуваними, ув'язненими, як засіб антирелігійної пропаганди, як спосіб «інформування» суспільства про стан економіки, культури, наукове життя, про справи на міжнародній арені, події за кордоном тощо. Ніби продовжуючи думку І. Франка про особливий характер ідеології держави, побудованої на засадах марксизму, С. Єфремов називає багато яскравих ознак нової червоної релігії, яка, оголосивши своїм ворогом християнські цінності, висунула Леніна комуністичним святым, почала активно створювати про нього міфи, розгорнула за всіма релігійними правилами поклоніння: «... оте виставлювання його тіла «на поклонение» (так і написано в церемоніалі!), отой склеп з бальзамованим тілом (чим не мощі?), отой пишній по-візантійському церемоніал... Хіба це не релігійні форми?» [2, с. 62]. Навколо особи більшовицького вождя влада почала кампанію «офіційного славословія, брехнею зогрітого» [2, с. 61], спекуляцій, цькування політичних опонентів. Рупори партійного міфотворення, газети «Пролетарська правда», «Більшовик» та інші поширювали, наприклад, інформацію про зворушливі розмови Леніна і його сестри по телефону (звідки їхній зміст був відомий чекістам, іронізує С. Єфремов, ніхто не говорить), про вимогу шестирічної дівчини з притулку «товесить тетю, которая ударила Ильича» [2, с. 65], про те, як «400 мільонів негрів щиро вболівають чи плачуть над могилою Леніна» [2, с. 65]. Більшовики, наголошує С. Єфремов, зробили зі свого ідола ще за його життя «чудотворний образ, що його іменем козирили за урочистих okazji» [2, с. 60], «перед яким кадять, кланяються та розбивають лоби» [2, с. 63], а сам він справляє різко негативне враження через свій «грубий тон ординарного агітатора» [2, с. 60], який «пре просто вперед, не загадуючи, що з того вийде» [2, с. 60], який привів країну до «червоної аракчєєвщини» і такої реакції, якої ще не знала історія. Смерть свого лідера його послідовники використали для самореклами, забуваючи, що Ленін не дуже шанував своє творіння – партію і «глибоко нехтував свою череду» [2, с. 63]. Принісши кумирів щедрі «давні гекатомби» [2, с. 84] («...під час похорону мороз був 35° і серед червоноармійців та маніфестантів з примусу – сотні померзлих. Кіннотників здіймали з коней, мов дрова...» [2, с. 84]), влада стала активно залучати до творення образу генія («... слово «геній» мигтітиме певне так часто і акуратно, як телеграфний стовп над залізничною колією...» [2, с. 60]) школи, організувати виставки дитячих творів і малюнків про «дедушку Ильича». Проте і в святкуваннях, і у виявах скорботи, зауважує С. Єфремов, панує офіційний тон, примусовий ентузіазм, крамарський дух, які викликають у людей повну апатію, тваринну байдужість, страх перед звинуваченнями у контрреволюції. Послідовники Леніна, за спостереженням автора щоденників, – люди патологічно аморальні, які хизуються невіглаством і вважають жорстокість і підступність найвищими професійними якостями.

Соціалістична держава, створена лєнінцями, наголошує С. Єфремов, – потворний плід більшовицького режиму. Згадуючи працю М. Шелгунова «Воспоминания», в якій російський публіцист характеризував державну політику часів Миколи I і говорив, що держава створювала і виховувала для себе людей, навчаючи тільки того, чого вимагала сама, С. Єфремов вважає, що сучасна держава відрізняється від попередньої тільки тим, що «усього вимагає і натомість нічого не забезпечує» [2, с. 104]: «Лєвіяфан-держава, усе пожерла. Все для держави. Нічого для людини.

Людина – раб держави. Залежність її чисто кріпацька. Бо ж хіба всі оті союзи, реєстрації і т. п. – не та ж таки кріпацька залежність, що вбиває цілком людину, як людину, нехтує її й робить засобом на якусь мету? Через те й нема тепер людини – є «спец», фаховець свого діла, орган, який мислити й собою порядкувати не має права. Це за його роблять інші «специ». Безперечно, що знизився самий тип держави, наблизившись до Аракчєєвсько-Миколаєвського ідеала. Безперечно так само, що така держава не може існувати поруч з розвиненим громадянським життям. І вийде, що або держава вб'є громадське життя (і сама вмере), або ж громадське життя розірве державу. Кінець-кінцем для такої держави все одно немає завтрашнього дня. На рабах далеко не зайдеш, а не дурно ж у теперішніх радянських скороченнях корінь «раб» превалує («рабкор», «сорабкоп», «сарабіс» і десятки інших). Саме от – раб, а не робітник. Символічно виходить» [2, с. 104].

Із записів С. Єфремова можна скласти морально-етичний, психологічний портрет як комуністичної влади загалом, так і типового партійця-більшовика, який у всіх сферах життя почувається хазяїном становища, упевненим у власній безкарності, який безцеремонно втручається у приватне життя будь-кого іншого, нищить моральні традиції, руйнує школу, вищу освіту, усвідомлено розбещує дітей у притулках, доводить до банкрутства видавничу справу, науку, препарує історію, грабує монастирі й окремих громадян, вербує сексотів, сіючи навколо себе «спустощення і здичавіння» [2, с. 269]. Чи не найхарактерніша риса більшовицького керівництва – тотальне пияцтво, яке заглушує слабкий голос сумління, додає самовпевненості. Урочисті збори, засідання, очолювані комуністами, пишні партійні промови як правило закінчуються «генеральним п'янством», «совітсько-жидівськими анекдотами» від більшовиків і заявами про те, що «випивати - то єсть найбільш комуністична справа» [2, с. 49]. Закономірність такої поведінки очевидна, іронізує С. Єфремов: «По-тверезу – агітаційна промова, по-п'яну – глузування з самих підстав до тієї промови» [2, с. 49]. На тлі записів численних анекдотів і обивательських чуток на горілчану тему С. Єфремов приходить до висновку, що проголошена комуністами завзята боротьба з пияцтвом – така ж брехня, як і всяка інша, бо увесь «п'яний бюджет» країни залежить в основному від державних маніпуляцій із горілкою.

Щоб мати необмежений контроль над суспільством, приватним життям будь-якої особи, режим підсаджує мало чи не в кожную установу якщо не «ціле гніздо», то кількох агентів ДПУ, потрібних для «освітлення настроїв» громадян – «і такі «гнізда» по всіх, либонь, установах на благо комуністичного «отечества» [2, с. 103]. Вищі партійні чиновники, зауважує С. Єфремов, полемізуючи між собою, «обкладають добре одно одного. Фанатичні, нетерпимі сектанти, що б'ються за «матушку-алілюю», а не державні люде» [2, с. 173], але дехто з них, як, наприклад, А. Луначарський, добре усвідомлюють, якого монстра створили (з доносами, цензурою, катуваннями, злочинністю, корупцією тощо), тому «самі з жахом оглядаються на діло рук своїх» [2, с. 177]. Більшовицькі керівники мають «неситі претензії» всіх повчати і дуже непорядну звичку «офіційно полемізувати з приватними людьми, прилюдно зводити свої особисті рахунки, державу ставити на позов з окремими людьми! До того ж знають, що цим людям ще й рота замазано і підняти рукавичку вони не можуть та й ніде» [2, с. 229]. Особливо обурює С. Єфремова ставлення партійних вождів до хліборобів, від яких категорично вимагали збільшувати урожайність, постачання «продналога» у ті роки, коли примара голоду вже постала над Україною.

«Безмежна підлота... режиму» [2, с. 109] отруїла і багатьох рядових комуністів, тому що більшовизм вимагає від своїх рабів служити не «трудящим», навіть не державі, а тільки радянській владі, в якій живе «вотчинний дух», яка з розмахом копіює царську владу, тільки з таким лицемірством, якого не могли собі уявити апологети самодержавства. А ще режим нацьковує на людей своїх яничарів – комсомольців і піонерів, доручаючи їм влаштовувати бешкети біля храмів у дні

релігійних світ. Жорстока дисципліна і доноси в середовищі самих комуністів є свідченням загивання системи, збудованої за законами кримінального світу. Наслідком такої тиранської ідеології, наголошує С. Єфремов, є факти численних самогубств серед більшовиків: «Самогубство серед большевиків тепер взагалі річ дуже поширена, надто поміж молоддю. І це натуральний наслідок того переборщення в ідеології і практиці, до якого дійшов большевизм. Виїли з людей душу і натомість нічого не дали. Жити не стало чим. Хто не шкурник з природи, у кого є потяг до чогось вищого, той часто мусить задихатися в цій надто важкій атмосфері, з якої нема іншого виходу, як револьверне дуло» [2, с. 121]. Інша причина втечі у смерть – несумісність у психіці жертви комуністично-благочестивих гасел на партійних зборах – і еретично-шкурницьких вчинків у побуті: «... в комуністичних колах, у родинному житті таке панує безпросвітне міщанство, вузьке філістерство, гонитва за дрібними втіхами, що просто дивно стає, як може слово у них розбігатися з ділом... З одного боку, схоластичні приписи партії. А з другого вимоги дрібненької натури. І ці фатальні «ножиці» не раз перетинають нитку життя у людей, що заблудилися в несходимих суперечностях життя» [2, с. 315]. Моторошну атмосферу, яка панує в середовищі комуністів, передає запис С. Єфремова про сповіді багатьох більшовиків, які, гнані страхом Божої кари, таємно ходять до церкви, щоб розповісти про власні злочини. Знайомий старий священник авторові щоденників «про одного навирушого комуніста... розказував, що нічого страшнішого він не чув на сповіді. Цей сповідник довів до розстрілу свою матір і сестру і взагалі крові на руках мав стільки, що вона його заливала. Перед смертю божевільний жах прокинувся» [2, с. 122]. Явище, коли більшовицькі кати за велінням внутрішнього голосу, боячись розплати, починають каятися, С. Єфремов вважає закономірною реакцією спустошених, розтоптаних душ.

Нова червона влада ретельно розправляєється і з тими, кого вважає винним, і з тими, кого вважає винним навіть потенційно. Її мета – залякати до такого тваринно-покірного стану, коли людина перестане вірити побаченому на власні очі і стане безвольним співучасником масових шахрайств. Так, наприклад, комуністи, зазначає С. Єфремов, зганяють голодних, пограбованих владою селян із хурами, аби зафільмувати момент, як вони «добровільно», з ентузіазмом здають «продналог» державі, а в держполітуправлінні вигадали нове звинувачення – за «перспективну контрреволюцію»: «... коли обвинувачені питають, що ж це має визначати, то слідчі одказують: «Та ми знаємо, що з вас людина лояльна, нічого ви лихого не робили; але коли б радянській владі та круто прийшлося, то ви були б проти неї». Оце й перспективна контрреволюція» [2, с. 617]. Більшовики упиваються безмежною владою, безкарністю, принижують людей до повної їх деморалізації. З обуренням згадує С. Єфремов про судовий процес, на якому жертв засудили і до розстрілу, і до тривалих термінів ув'язнення (і все це «во ім'я робітників і селян, як колись во ім'я самодержавія... Яка гидота!» [2, с. 105]), а з промови прокурора було зрозуміло, що розправились із ними за те, «що обвинувачені не стали навколішки й не прохали прощення» [2, с. 105 – 106]. Отже, карають не за вчинки, а за людську гідність, змушують просити «милості». Владі, переконаний С. Єфремов, «мало покарати, а треба ще й назнущатись з чоловіка, дати йому почути, що він цілком в їхніх руках» [2, с. 149]. Так, наприклад, під час масових «чисток» комісія дозволяє собі безцеремонні, масні запитання, виявляє інтерес до інтимних подробиць приватного життя, доводячи «жінок до істерики, а чоловіків до петлі» [2, с. 152]. Чи не найвразливіші жертви владних комуністів, яких «роками тренували на убивстві, яких зучили легковажити своє й чуже життя» [2, с. 258], – це «уламки минулого», літні люди непролетарського походження, німечні старі з колишніх дворян, духівництва, яких принижують не тільки арештами, заборонами підтримувати зв'язки з ріднею в еміграції тощо, а й залученням безробітних інтелігентів, часто хворих і нездатних до фізичної праці, полоти буряки «від сонця до сонця» за мізерну плату, а за відмову – «геть з списку безробітних. Певне жадна буржуазна держава про

таке знуцання над людиною не чула» [2, с. 223]. Форми морального приниження, цькування гідності – найрізноманітніші: від людей вимагають ховати померлих без священника; вищі чиновники змушують підлеглих купувати твори Леніна, а ті, придбавши, шукають, кому їх продати, аби повернути гроші; службовців і робітників систематично тероризують державними позиками – «через місцевками та завками просто звелено купити облігації на суму місячної платні» [2, с. 680]; виганяючи робітників «Арсеналу» й «Більшовика» на маніфестацію з нагоди святкування революції, «попереду їх обшукували, чи не мають із собою зброї» [2, с. 689] тощо.

«Воістину, жорстокі, падлючі до найдикішого цинізму часи переживаємо, коли міру речей остаточно загублено» [2, с. 758], – записав С. Єфремов 22 квітня 1929 року, характеризуючи режим «зненависти і ворожнечі» [2, с. 759], який метастазами охопив усе суспільство. Передовий загін червоного терору – ДПУ – він відносить до стану «обагрюючих руки в крові» [2, с. 268], який викликає на «розмову тиху-любую» інтелігентних людей і пропонує їм «бути консультантами», після чого вони або «запродують себе», або накладають на себе руки, як це сталось із М. Міхновським Після спілкування з ДПУ люди «кінчають божевіллям, самогубствами, повною втратою людського образу, аби лиш здихатися обіймів сучасної охоранки» [2, с. 529]. Викликаючи людей на допити, «комуністичні охоранники» або вимучують їх довгими розмовами, або відразу накидаються на жертву, погрозами змушують шпигувати й доносити, і масштаби такої роботи постійно зростають. Особлива увага червоних жандармів – до співробітників Академії наук: їх прискіпливо розпитують, як вони та їхні колеги ставляться до політики, до Дніпрельстану, до війни, до убивства Петлюри тощо, про що говорять між собою. Вражають записи С. Єфремова про наростання хвиль арештів, про ув'язнених та умови утримання в радянських тюрмах. Ознака часу, зауважує він, нахабна показовість: «Переводять з великою парадною в'язнів одного «Дома предварительного заключения» (офіційно ДОПР, або як витолковують це – «Дом отдыха политических работников») до другого. Сьогодні бачив цю парад: війська неначе на війну зібралось, перехожих заганяють у двори, крик, зик. Водять щодня. Часто босих, мало не голих. Колись з цим крилися – тепер усе на видноті і більше в десятки разів. До речі, усі київські «Допри» увінчані величезними червоними зорями, а вночі ще й світло в них запалюють. Горить червона зоря на «мертвому домі...» [2, с. 69]. Часто в'язнів оголошують розстріляними, а їх насправжки засилають на каторгу» [2, с. 160]; постійно вдосконалюється технічний бік цього моторошного конвеєра, бо арештованих возять уже клітками-автомобілями; за наказами слідчих не приймають передач для в'язнів («...новий рід тортур: сиди голодний і ходи брудно. Ніколи того не було навіть за царських часів, щоб слідчий карав таким способом підсудного» [2, с. 758]); окрім цього, «документально встановлено, що в ГПУ арештованих катують... Найгірше, що нема сили і змоги виступити бодай з демаскуванням цієї єзуїтсько-катівської поведінки в нашому найкращому з усіх можливих світів» [2, с. 770]; головне ж – у тюрмах уже бракує місця для в'язнів: «В тюрмі, кажуть, тіснота така, що люде задихаються й обмирають» [2, с. 516]. Із загального потоку інформації про злочини режиму С. Єфремов робить висновок про тотальну несвободу в суспільстві і про нівелювання межі між в'язницею і так званою волею: «... і тюрма, і воля одно одного варті і, власне, нічим не різняться. Хіба тим, що в «незамкнутій тюрмі» щодня сподіваєшся, що потрапиш до справжньої, а з справжньої не так то легко перейти до незамкнутої...» [2, с. 637].

Безпомилково вловлює С. Єфремов і загальну тенденцію у діях більшовиків знищувати саме українців: «... тюрми повні українців і то самих українців... селяне, робітники, військові, просто люде. Зате серед тих, що допитують, українців нема...» [2, с. 690]. Інші записи підтверджують наростання хвилі геноциду і чітке розуміння автором щоденників спланованості масового знищення людей саме за національним принципом: «З причини останніх арештів виникла справжня паніка з нищенням документів, листів і т. п. До якої міри позаякуваний народ став, то й не сказати.

Загальний голос – що це нова ліквідація української молоді, як української, за те, що вона українська. Отже, українізаційний курс твердо стоїть! Україну матимемо незабаром у Наримському краї або на Мурмані..., і, власне все краще виконується і нищиться...» [2, с. 766]. Через кілька днів, за місяць до власного арешту, С. Єфремов записав знову: «Нова хвиля арештів. Забрато Щепанюка, Ів. Чикаленка і багатьох інших. Куди вони їх набирають? Та й за віщо і по що? Мабуть, усю українську інтелігенцію з традиціями хочуть перевести. Українізація без українців, або краще – на погибель українцям... Очевидно, справа вже йде про фізичне винищення українства!» [2, с. 768].

На тлі загальної тенденції «всюду тулити революцію» [2, с. 98], коли йдеться про якийсь досягнення, влада під гаслом класової боротьби відкрито займається грабунками і розбоєм, по-фарисейськи пояснюючи їх інтересами держави. Так, режим оголошує через газети державною власністю золоті царські монети і вимагає здавати їх у банки, чого, зрозуміло, ніхто не виконує; під час допитів чекісти безцеремонно відбирають у людей їхні особисті речі, у жінок – прикраси, а в разі відмови – фабрикують політичні доноси, звинувачують у буржуазних пережитках. Клептоманія можновладців і депеушників розрослась до всесоюзних розмірів, бо грабуються не просто окремі громадяни, а цілі категорії фахівців, організації, установи, галузі, міста. До того ж влада відкрито співпрацює із бандитами і сама чинить по-бандитськи: «В Москві недавно власть обступила ювелірів і поодбирала всі дорогоцінні речі, а самих, щоб не кричали, позасилала до Наримського краю» [2, с. 276]. Між обивателями, зазначає С. Єфремов, ходять чутки про боротьбу силових кланів, про кримінальні зв'язки міліції Києва з Харковом і Москвою, про колишніх бандитів, які стали міліцейськими начальниками, про те, що «ГПУ та міліція чогось між себе не поділили і тому й почалась ліквідація слабшої сторони з голосним «скандалом в благородном семействе» [2, с. 256].

Розміри централізованого владного мародерства, підкреслює автор щоденників, – колосальні, бо вже дійшло до того, що в Києві, Чернігові та інших містах розбираються давні мури, казарми, інші старі будівлі, а якісну цеглу везуть до Москви («Москва забирає навіть цеглу» [2, с. 251]). Така ж картина – і з музеями, установами культури, навіть із Лаврою: «Виявились несосвітненні речі, нечувані злочинства, наслідок спільного хазяйнування інвалідів, «собеза» та «сорабкапа». Зникло без сліду до десятка корпусів (їх розібрано і цеглу вивезено до Москви!)» [2, с. 420]. Згадуючи у записах про масове вирубування лісів в Ірпені, про зруйнування історичних пам'яток, С. Єфремов зазначає: «Вражіння таке, що поспішають використати все, що можна, а після нас хоч потоп» [2, с. 521]. Поведінка радянських чиновників нагадує С. Єфремову пушкінську «саранчу», адже виразна психологія човників, загребуєність – визначальні риси поведінки чужинців на захопленій території. «Совітські» установи, «займаючи якийсь помешкання, ... швидко нищили його й починали шукати собі інше; знайшовши й когось виселивши, перебирались туди, і кидаючи старе, забирали з собою усе, що можна забрати, аж до дверей і вікон, лишаючи самі стіни» [2, с. 400]. Таку ж картину масштабного червоного грабування українських міст описує у своєму романі «Сад Гетсиманський» й І. Багрянний, коли його герой Андрій Чумак побачив рідну Охтирку, яка за лічені роки більшовицького панування перетворилась на руїну: «Місто-жебрак... Жодних нових будівель. Навпаки, багатьох старих будівель бракувало. Бракувало ажурних кованих огорож навколо церков і колишніх панських будівель, бракувало великих вітрин суцільного бемського скла, бракувало золочених та сріблених вивісок біля аптек та крамниць, бракувало...» [10, с. 54]. Саме коштом українських міст і містечок, підкреслював письменник, «десь поставали цілі міста і селища, модерною технікою озброєні» [10, с. 29].

Особливу увагу звертають на себе записи С. Єфремова, в яких ідеться про кабальні стосунки України з Москвою в науковій, політичній, культурно-мистецькій, економічній та інших сферах, адже грабуванням цегли чи бруківки більшовики не

обмежувались. Вимушені поїздки колег-науковців (А. Кримського, М. Грушевського та інших) з Академії наук у Москву чи Харків С. Єфремов з гіркою іронією називає «мандрівками до Золотої Орди» [2, с. 172]; про колишніх діячів Центральної Ради зазначає, що мало не всі вони «вклонилися Золотій Орді й п'ють кумис» [2, с. 172]; те ж саме мусили зробити і церковні діячі, інші лідери, яких повалив «отарний дух», а про постійний контроль «зверху» за рішеннями Академії наук свідчить запис про очікування наслідків одного із засідань: «Тепер лишається чекати наїзду з Золотої Орди баскаків» [2, с. 597]. С. Єфремов добре бачив, що Україна стала московською колонією, позбавленою права і можливості у будь-якій сфері мати власне фінансування. Прикриваючись турботою про спільні потреби, «азіатська» Москва на всі протести проти урізання українських коштів на освіту й науку має одну відповідь: «...треба брати справи на всесоюзний масштаб, а не обороняти сепаратні інтереси. І тому Москва має все з верхом, а самостійні республіки, між ними й Україна, дістає дулю навіть без масла. Це зветься – всесоюзний масштаб» [2, с. 295]. Автор записів наголошує, що такий бруталний централізм викликав обурення навіть серед українських комуністів, найсміливіші з яких відкрито нагадали, що Москва «купається в грошах», а союзні республіки отримують те, «що з носа спаде»: «Коли платити, так Україна перша; а як споживати, то вона остання. Такою політикою ви присилуєте нас згадати той пункт конституції союзної, де сказано, що Україна – держава самостійна...» [2, с. 326]. Для більшовицької московської влади не має ніякого значення думка рядових комуністів, особливо якщо вони українці, бо підозрює їх у націоналізмі навіть спостерігаючи їхню щирю службу режимові, а в тому, що «свої землячки» виявляють сумлінну запопадливість, у С. Єфремова сумнівів немає: «На Москву нарікати нема чого, коли на Україні усе руйнується руками своїх власних, рідних, українських яничарів» [2, с. 73].

Найголовніші сфери безцеремонних втручань більшовицької влади – наука, культура, історія, духовність загалом. Там С. Єфремов помічає фальшування, гвалтування правди, підміну понять, умисне потоптання національних цінностей тощо. Наприклад, він згадує, як на Шевченковій могилі більшовики скинули і розбили хрест, а «натомість наставили жандитових яток, арок з дикту, паскудненький бюстик, наробили галасу – і забули. Запаскудили святе місце» [2, с. 74]. Під час підготовки до Шевченкових 110-х роковин від дня народження (запис від 2 березня 1924 року) поетові твори «почистили» в Політпросвіті («є така установа з функціями, як і більшість тепер установ, жандармсько-шпигунськими» [2, с. 84]), потім «Кобзаря» «одіслано ще й до ГПУ на остаточне затвердження. Почистили і в ГПУ. Тепер Шевченко ще раз вичищений. Такі фрази, як

*Не вернеться козаччина,
Не встануть гетьмани –*

викинуто, хоча совітським цензорам і пробували довести, що поет же каже: «не вернеться, не встануть»; Бога також повикидано; всю «Катерину» перекреслено («за шовінізм» (кохайтеся, чорнобриві, *та не з москалями!*)) і т. п. Гидотне фарисейство: з одного боку понавішувано скрізь портретів Шевченка, а з другого – нищать його твори способом далеко дурнішим, ніж царська цензура це робила» [2, с. 84]. На тлі загального фальшування, помічає С. Єфремов, спостерігається стійка тенденція дякувати владі мало не за сонячне світло. Виступаючи з промовами на будь-яких культурних заходах, партійні можновладці, вкрай обмежені і самовпевнені, щоразу розповідають про те, що «до большевиків не було нічого, ніякої української культури, а большевики настали – враз з'явилась і українська культура, театр, опера» [2, с. 409]. «Всю історію, історію письменства, соціологію хочуть препарувати тільки по-своєму й ніякої «єретицької» думки не допустити», – занотовує С. Єфремов свої спостереження за тим, як «якісь шмаркачі» забирають із книгарень старі видання, включно з «Толковим словарем» Даля, турбуючись про «марксистський дух» будь-якої книжки.

Нешадну боротьбу з духовністю веде більшовицький режим і в релігійній сфері. Студентів вишів, наприклад, зобов'язують псувати і нищити церковне майно, судять «боязких, несвідомих, тремтячих од страху» [2, с. 58] священників; на великі свята, як, приміром, на Великдень, «усякі робітфаківці, комсомоли й інші дістали завдання – ходити по церквах і робити бешкет. Це вони й виконували совісно: галасували, свистіли, стріляли з «пугачів» тощо [2, с. 116–117]. Керівниками церков більшовики призначають своїх агентів, так званих «живців», які їздять «екіпажами ГПУ і під ескортою чекістів» [2, с. 170], відбираючи церкви в інших парафій. Особливу увагу звертає на себе запис С. Єфремова від 5 травня 1929 року про чергову невдалу спробу червоних єзуїтів влаштувати дикунський карнавал у Великодню ніч на Софійській площі у Києві: «Сьогодні вночі комунізм дав бій християнству, бій розпачливий, останній, «последний, решительный бой» – і поніс ганебну поразку. Готувався давно, напружив усю свою вигадливість, але крім крайнього вбожества думки, грубости й жадливого примітивізму та бездарности – нічого не виявив. І провалився з тріском, при трубних звуках, з барабанным боєм. Дві релігії стаялися: одна – релігія ворожнечі й зненависти, і друга – під гаслом любови й прощення. І ця сутічка показала, який убогий комунізм навіть перед формальним християнством нашого часу» [2, с. 762]. С. Єфремов описує намагання оточених військом червоних пігмеїв заглушити церковні дзвони Софії барабанами і трубами, «дикими скоками» і реакцію десятків тисяч людей на площі, які обурювались проявами «вбогої комсомольської фантазії» [2, с. 763] і глузували з більшовицького балагану.

Особливу увагу звертає С. Єфремов на українське село, куди намагався втекти, як тільки випадала нагода, щоб згадати давні часи, почути «ту запашну тишу, яку я так люблю» [2, с. 119]. Такі записи рясніють спостереженнями за загальними тенденціями, настроями, страхами й очікуваннями, чутками й підозрами, розмовами людей, які опинились у, можливо, ще тяжчих умовах, ніж за всі століття самодержавства з його кріпацтвом. По селах, зауважує С. Єфремов, на тлі зубожіння, морального занепаду, тотального песимізму і ненависті до більшовицької влади шириться релігійний та містичний дух, відбуваються масові паломництва до святих місць, з чого автор щоденників робить висновок, що комуністичний переворот не дав селу нічого позитивного, а тільки «ще більше зв'язав село, покріпачив селян і віддав їх на поталу неробі-місту» [2, с. 263]. Наприклад, повернувшись із містечка Рокитна, де був у приватних справах, С. Єфремов описує повну руїну, безнадію, загибель урожаю, суцільні злидні: «І росте всюди страшна, запекла зненависть проти режиму, що до такого довів людей. Лайку, нахвалки почуєш усюди. І разом росте розбрат, розгардіяш, напастування всіх проти всіх і деморалізація» [2, с. 269]. Довівши країну до повного занепаду, більшовики зумисне поширюють чутки про зовнішні загрози, ймовірну війну, ворожі диверсії, аби знайти пояснення різким обмеженням, дорожнечі, масовим арештам, шпигуванню, чергам за хлібом, викликам у ДПУ тощо. Розуміючи, що селяни нізащо не здаватимуть зерно державі, тим більше, що влада постійно обманювала хліборобів, більшовики, як свідчать записи С. Єфремова від 11 січня 1928 року, організували своєрідні агітаційні десанти на села: «Увесь сановний Харків бюрократичний і комуністичний, од Чубаря й Петровського до найменшого «відповідального» подався на села. Не на спочинок, а на важку працю – умовляти селян, щоб давали хліб...» [2, с. 575]. Через кілька місяців у записах чуються нотки тривоги перед майбутнім голодом, які у подальшому посилюватимуться: «А з хлібом дійсне – біда. Тепер по селах хліб дорожчий, ніж по містах. Отак дохазяїнуйся! Селяне вже попродали навіть хліб майбутнього врожаю. По селах крик: або хліба, або Миколая!.. Ще раз – отак дохазяїнуйся! А уряд і глухий, і сліпий: грабує – і нічого не бачить і не чує, що навкруги робиться. Та ще сіє навкруги інтриги, арештовує, розправляєтсья, висилає... [2, с. 656 – 657]. Ще загрозливішу ситуацію описує С. Єфремов у березні 1929 року, коли перед пекарнями багато днів поспіль стоять величезні черги за хлібом, а більшовицькі економісти покладають провину за це на селян, які, мовляв, годують хлібом худобу.

Аби врятувати становище, влада запроваджує спеціальні книжки, власники яких зможуть купити свою встановлену пайку хліба: «Заводять спеціальні заборчі книжки з «класовим підходом»: коли ти робітник – маєш 1½ хунти, коли студент – тільки-но ½ хунта. Так званий «нетрудовий елемент» і зовсім нічого не матиме. Не матимуть і селяне. З ними особливо гарно виходить: хліб у них забрали, а тепер позбавляють і останнього способу добувати хліб, купуючи у того ж міста, що їх обграбувало...» [2, с. 741].

Впадає у вічі стоїцизм і психологічна врівноваженість літописця особистого цькування різними інстанціями, газетами, установами, навчальними закладами, навіть трудовими школами, сумлінного хроніста геноциду нашого народу. Похмурим гумором дихають сторінки щоденника, де С. Єфремов розповідає про з'їзд аграріїв, на якому партійні бонзи вимагали від заляканих агрономів збільшити урожайність, звинувачували їх у контрреволюції, опозиції та інших політичних злочинах: «І сміх, і горе! Декретами та бумажними постановами думають такі справи рішати, коли тим часом ще недавно і пискло знало, що «правильное куроводство не может быть без всеобщего, равного, прямого и тайного голосования». А народні комісари – куди проти них старорежимні міністри! І ті іноді слухали людського голосу, а перед цими й Угрюм-Бурчєєв подався б. Подавай урожай! А з чого його подати, коли село обідране і голе, голодне і без худоби, без світла і без освіти... Не знаю, чи послухав товариш урожай побожних заклинаннів і чи схоче навідатись туди, де ні праці людської, ні самих людей не шанують, а все скрипниківськими методами вирішують» [2, с. 729 – 730]. На тлі повідомлень про убивчі морози і масову загибель тварин і людей, бо ні дров, ні одягу по селах уже не залишилось, С. Єфремов занотовує інформацію про те, що черги за хлібом розганяє кінна міліція, що хлібні книжки отримати неможливо навіть тим, хто має на неї дозвіл, що в полях повимерзала озимина, якої нічим пересівати, а люди не хочуть сіяти ні хліба, ні буряків, бо урожай все одно відбере держава. На самій Київщині, констатує С. Єфремов у березні 1929 року, протягом зими загинуло сто тисяч коней, а від прошаків уже не зачиняються двері, бо вже навіть у самому Києві система «тисяч з 200... лишила без права на хліб» [2, с. 758]. У квітні цього ж року він робить моторошне передбачення: «... надії на новий урожай марні. Голод усе ближче стає своєю костистою особою. Кільце можливостей для просто існування все вужчає. Виходу з крутого стану, здається, немає... Отут-то, певне, будуть багатії жнива, – аж наперед жах бере од тієї безодні, до краю якої все ближче надходимо» [2, с. 755–756].

Висновки. Для С. Єфремова як носія інстинкту правди в українському суспільстві була неприйнятною людиноненавистницька тоталітарна ідеологія, заснована на жорстокості, брехні й підступності. Він вбачав у більшовизмі виразні ознаки нової варварської релігії, які проявлялись у творенні червоних міфів про начебто видатні досягнення комуністичної влади і про геніальність більшовицького вождя Леніна, у створенні нових ідолів і масових жертвоприношеннях в ім'я процвітання режиму, в брутальному зомбуванні людей і пропагуванні моральної безсоромності. Автор щоденників переконливо доказав, що така держава була ворожою своїм громадянам, що комуністичні лідери та їхні маріонетки-партійці провадили політику закріпачення і розбещення душі особистості, а головними рисами в їхньому психологічному портреті були цинічна самовпевненість, почуття безкарності, усвідомлення необмеженої влади над долею мільйонів. Портрет нових хазяїнів країни, створений С. Єфремовим, доповнюють такі якості, як шпигуноманія, патологічна kleptomанія на державному й приватному рівнях, об'єднання влади з бандитським світом, ненависть до християнських цінностей, масове пияцтво як свідчення таємного страху перед відповідальністю за скоєні злочини. Щоб контролювати всі сфери життя суспільства, наголошує С. Єфремов, більшовики вдавались до найжорстокіших методів терору щодо окремих осіб і певних соціальних чи професійних груп. Під час масових допитів арештованих чекісти грабували їхнє майно і нахабно лізли в інтимне

життя людей, застосовували різні форми фізичних тортур, залякування, шантаж, вдавались до морального приниження і цькування гідності. Особливо нещадними були вони до інтелігенції – митців, науковців, до «уламків минулого», доводили їх до розпачу і часто самогубства. Для С. Єфремова було цілком зрозуміло, що Москва здійснювала жорстку окупаційно-мародерську політику, перетворюючи Україну на колонію, а українців – на безсловесне населення. Для цього препарувалась історія, вихолощувалась культура, «редагувалась» класична література, нав'язувався марксистський дух в усіх сферах життя. Автор щоденників виразно бачив перспективу голодомору, спланованого більшовицьким «прижимом», сумлінно фіксував і коментував численні факти пограбування села, описав багатотисячні черги за хлібом, масову загибель людей від морозів, висловив передчуття жахливого лиха, яке невпинно насувалось на Україну.

**«УГОЛКА НЕ ОСТАВИЛА ЖИЗНЬ, ГДЕ БЫ ТЫ МОГ ЧУВСТВОВАТЬ СЕБЯ ЧЕЛОВЕКОМ...»
(ХАРАКТЕРИСТИКА БОЛЬШЕВИСТСКОГО РЕЖИМА В ДНЕВНИКАХ СЕРГЕЯ ЕФРЕМОВА)**

*А. П. Калантаевская, канд. филол. наук
Сумский государственный университет
ул. Римского-Корсакова, 2, г. Сумы, 40007, Украина*

В статье исследуются взгляды С. Ефремова на один из самых жестоких тоталитарных режимов в мировой истории – на режим «красных жандармов», который поставил перед собой цель превратить общество на деморализованную толпу, культивировал классовую ненависть, уничтожил интеллигенцию, отбирал у целого народа его историю, культуру, человеческое достоинство. На материалах дневников публициста рассматривается его отношение к большевистской идеологии, государству, очерчивается общий психологический портрет представителей коммунистической власти, в котором главными качествами было воинственное невежество, жестокость и невосприятие христианских духовных ценностей. Обращается внимание на зафиксированные в дневниках факты преступлений большевизма против представителей национальной элиты, искоренения моральных законов, насаживания нетерпимости, поощрения к шпионажу, доносам, расправы с идейными противниками, уничтожения украинского крестьянства.

Ключевые слова: тоталитарный режим, классовая ненависть, преступления большевизма.

In honor of the 140th anniversary of Serhii Yefremov's birth

**“THERE IS NOT A SINGLE PLACE, WHERE YOU COULD FEEL LIKE A HUMAN, LEFT...”
(THE CHARACTERISTICS OF THE BOLSHEVIK REGIME
IN THE DIARIES OF SERHIY YEFREMOV)**

*H. Kalantayevska, PhD in Philology
Sumy State University,
2, Rimskogo-Korsakova Str., Sumy, 40007, Ukraine*

The article deals with the Serhiy Yefremov's views toward one of the most brutal totalitarian regime in the human history – “red gendarmes” regime, which was intended to transform society into demoralized crowd, cultivated class hatred. It destroyed intelligence, deprived the whole nation, its history, culture, and human dignity. The description of publicist's attitude to the Bolshevik ideology and state, general psychological portrait of the representatives of communist regime, which principal features were militant ignorance, cruelty and rejection of Christian spiritual values, is based on S.Yefremov's diary materials. The attention is drew to the facts, which have been fixed in the diaries, concerning Bolshevism crimes against members of the national elite, eradication of moral laws, planting intolerance, encouraging spy, denunciations, killings of ideological opponents, destroying the Ukrainian peasantry.

Key words: totalitarian regime, class hatred, Bolshevism crimes.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Одарченко П. Життя і наукова діяльність Сергія Єфремова / П. Одарченко // Українська література : збірник вибраних статей. – К. : Смолоскип, 1995. – 407 с.
2. Єфремов С. Щоденники, 1923 – 1929 / С. Єфремов. – К. : ЗАТ Газета «Рада», 1997. – 848 с.
3. Гончар О. Щоденники : у 3-х т. (1984 – 1995) / О. Гончар. – К. : Веселка, 2008. – Т. 3. – 646 с.

4. Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова / Ю. Бойко // Вибрані праці. – К. : Медекол, 1992. – 381 с.
5. Шерех Ю. Критика поетичним словом / Ю. Шерех // Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології : у 3-х т.– Харків : Фоліо, 1998. – Т. 3. - 431 с.
6. Шмельов В. Лицар духу / В. Шмельов // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 38 – 40.
7. Мовчан П. «Непідкупна правда життя» / П. Мовчан // Єфремов С. О. Початок нової доби: радівська публіцистика. – К. : Просвіта, 2011. – 382 с.
8. Масенко Л. «Щоденники» Сергія Єфремова як історичне й філологічне джерело / Л. Масенко // Дивослово. – 2000. – № 1. – С. 10 – 13.
9. Хвильовий М. Сентиментальна історія : твори : у 2-х т / М. Хвильовий.– К.: Дніпро, 1990. – Т. 1. - 650 с.
10. Багрянний І. Сад Гетсиманський. Роман / І. Багрянний. – К. : Дніпро, 1992. – 528 с.

LIST OF REFERENCES

1. Odarchenko P. Life and scientific work of Serhii Efremov. *Ukrainian literature : Collection of selected articles*, Kyiv, Smoloskyp, 1995, 407 p.
2. Yefremov S. *Diaries. 1923–1929*. Kyiv, Newspaper "Rada", 1997, 848 p.
3. Honchar O. *Diaries : in 3 v. (1984–1995)*. Kyiv, Veselka, 2008, V. 3, 646 p.
4. Boiko Y. *Literary and literary-critical methodology by Serhii Yefremov: Selected Works*. Kyiv, Medekol, 1992, 381 p.
5. Sherekh Y. Criticism by poetic word. *Thresholds and Zaporozhye. Literature. Art. Ideology*: in 3 v. Kharkiv, Folio, 1998, vol. 3, 431 p.
6. Shmelyov V. Knight of the spirit. *Kyivska Starovyna*, 1992, no 1, pp. 38– 40.
7. Movchan P. Incorruptible truth of life. *S. Yefremov. The Beginning of the new era: rada's journalism*. Kyiv, Prosvita, 2011, 382 p.
8. Masenko L. Serhiy Yefremov`s "Diaries" as a historical and philological source. *Dyvoslovo*, 2000, no 1, pp. 10 – 13.
9. Khvylyovyi M. *Sentimental History. Works: in 2 v.* Kyiv, Dnipro, 1990, vol. 1, 650 p.
10. Bahryanyi I. *Garden of Gethsemane. Novel*. Kyiv, Dnipro, 1992, 528 p.

Надійшла до редакції 21 травня 2016 р.